

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**А.АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨ ИНСТИТУТУ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 23.20.611

Кол жазма укугунда
УДК: 316.624

КАРИМОВА КУНДУЗХАН УСОНОВНА

**ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТҮҮ
ЖҮРҮМ-ТУРУМУ: СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО**

22.00.04 – социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин социалдык иштер кафедрасында аткарылган

Илимий жетекчиси: **Исаев Кусеин Исаевич**
философия илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Нурова Саида Сулеймановна**
социология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин социалдык иштер жана практикалык психология кафедрасынын профессору

Жоомартова Элиза Жоомартовна
социология илимдеринин кандидаты, Кыргызстан Эл аралык университетинин академиялык консорциумунун социалдык иштер жана социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун социалдык иштер жана коомдук илимдер кафедрасы, Ош шаары, Н. Исанов көч. 73

Диссертациялык иш 2021-жылдын 15-апрелинде саат 14.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А.Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институту жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 23.20.611 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, 1-кабат, Чүй просп., 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан (720033, г. Бишкек, Жибек-Жолу көч. 396) жана Диссертациялык кеңештин naskr.kg сайтынан таанышууга болот. Онлайн коргоо трансляциясынын маалыматтары:

<https://us05web.zoom.us/j/88347249077?pwd=V0VLbER6Y29VZEFLdGhUYWFtdmdGQT09>

Конференциянын идентификатору: 883 4724 9077. Кирүү үчүн код: kA83m3
Автореферат 2021 -жылдын 12-мартында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
саясий илимдеринин кандидаты**

Абдыраманова Ч.Ш.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Делинквенттик көрүнүштөр уникалдуу жана трансформация мезгилде өзгөчө талкууга алынган маселе. Азыркы учурда актуалдуу болуп жаткан өспүрүмдөр арасындагы делинквенттик жүрүм-турум коомдун өнүгүү абалына терс таасирин тийгизүүдө. Коомдогу өзгөрүү адамдардын, үй-бүлөнүн ичиндеги мамилелерди оң гана эмес, терс кубулуштарды жаратууда. Ар кандай социалдык патология (бангилик, сойкулук, алкоголизм ж.б.), социалдык чөйрөнү криминалдаштыруу, кескин өнүгүүсүндөгү башка терс тенденциялар социологиялык илимге өтө маанилүү көйгөйдү жаратат.

Алсак, өткөн мезгилдеги өспүрүмдөрдүн ата-энелери социализм учурунда калыптанган баалуулуктарды сактоого жана алардын билиминин талаптарына жооп берүүгө үйрөнүшкөн. Ошол эле учурда, күнүмдүк турмушта башка моралдык-укуктук жөнгө салуучу органдар үстөмдүк кылышат, алар өспүрүмдөрдөн жаңы баалуулуктарды, алардын өзгөрүп турган социалдык-экономикалык шарттарга натыйжалуу көнүп кетишине мүмкүнчүлүк түзгөн мамилелерди өздөштүрүүнү талап кылышат. Натыйжада, учурдагы делинквенттик жүрүм-турумдун калыптанышына алып келген жаш муундарды тарбиялоонун баалуулуктар тутумунун бифуркациясы келип чыгат.

Кыргызстанда 14 жаштан 17 жашка чейинки өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштын саны статистикалык маалыматтар боюнча 2015 – жылы 1067 өспүрүм болсо 2018 – жылы 1432ге өсүп кеткен. Ал эми 14 жаштан 17 жашка чейинки кылмыш жасаган өспүрүмдөргө соттун чечими менен соттолгондордун саны 2015 – жылы 191 өспүрүм болсо 2018 – жылы 161 өспүрүм [Сайт национального статистического комитета КР [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/> - Загл. с экрана].

Демек, биздин коом башынан кечирген экономикалык кыйынчылыктар өлкөдөгү социалдык-экономикалык жана саясий-укуктук кырдаалды курчутуп, өспүрүмдөр арасында кеңири жайылган кылмыштуулук, тиешелүү баалуулуктарды калыптандырып, бекемдеп, массалык аң-сезимге терс таасирин тийгизүүдө. Парадоксалдуу кырдаал түзүлдү, бир жагынан, радикалдуу реформалардын бүткүл жүрүшү, аларды жүзөгө ашырууга жарандардын жигердүү катышуусун талап кылса, экинчи жагынан, аларды жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрү олуттуу тоскоолдук фактор катары иш алып барган делинквенттик жүрүм-турумдун, айрыкча, укук бузуулардын жайылышына алып келди.

Делинквенттик жүрүм-турумдун заманбап кыргыз коомчулугунда кеңири жайылышы адамдардын турмушунун бардык чөйрөлөрүнө таасирин

тийгизет жана алардын жашоо образындагы өзгөрүүлөрдө, баалуулук багыттарынын жана социалдык мамилелердин калыптануусунда, ошондой эле укуктук жана моралдык ченемдердин бузулушун билдирет. Натыйжада, ар кандай четтөөлөр формалары (анын ичинде мыйзамсыз, башкача айтканда, делинквенттик жүрүм-турум) социалдык институттардын, катмарлардын, топтордун жана адамдардын бир кыйла бөлүгүн камтыйт. Коомдук нормалардан четтөөлөр кеңири жайылып, көбүнчө жүрүм-турумдун рационалдуу жана жалпысынан алгылыктуу стили катары кабылданат.

Жогоруда аталган маселелер жана көрүнүштөр азыркы өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун изилдөө зарылдыгын аныктайт.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2016-2020 жж. укуктук-ченемдик актылар аркылуу автор тарабынан иликтөөгө алынып келет. Аталган тема Ош мамлекеттик университетинин «Социалдык иштер» кафедрасында жеке инициатива катарында бекитилген. Диссертация автордун 2016-жылдан 2020-жылга чейинки илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты менен милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты - өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумдагы балдардын кыргыз коомундагы сүрөттөлүшүн алып чыгуу.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган:

1. өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турум маселесин изилдөөнүн негизги социологиялык парадигмаларын илимий талдоо;
2. девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумга жалпы мүнөздөмө берүү;
3. өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына үй-бүлө, мектеп жана башка социалдык институттардын тийгизген таасирин анализдеп карап чыгуу;
4. коомдун трансформация абалында өспүрүмдөрдүн делинквент жүрүм-турум маселелериндеги заманбап өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
5. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумду алдын алуу боюнча социалдык механизмдерин иштеп чыгуу;

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертацияда ата мекендик социологиялык илимдердин деңгээлинде биринчи жолу өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумуна ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү. Жаңы статус менен төмөнкү натыйжалар алынды:

1. Кыргызстанда жаңы пайда болгон социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумга дуушар болуусунун себептери илимий талдоого алынды.

2. Жашы жетпегендердин арасында укук бузууларды алдын алуу боюнча институттардын социалдык механизмдери илимий изилдөөгө алынды.

3. Өспүрүмдөр арасында делинквенттик жана делинквенттик жүрүм-турумун социологиялык талдоонун негизинде илимий аныктоолор берилди.

4. Өспүрүмдөрдү адаптациялоо жана дезадаптациялоо процессиндеги көйгөйлөр аныкталды.

5. Үй-бүлөдө өспүрүмдөрдүн социалдашуу процессиндеги кыйынчылыктары жана балдарды тарбиялоодогу ыкмалар каралды.

6. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын алдын алуу боюнча иш чараларды көрүү жана келечек багыттары иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү келечекте делинквенттик жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет. Ушунун негизинде окуу куралдарды, дарстарды, семинардык сабактарды даярдоодо практикалык маалыматтар катары колдонулушу мүмкүн.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык маанилүүлүгү. Өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишин оптималдаштырууда, өспүрүмдөрдүн жигердүүлүгүн жогорулатууда жана социалдык мобилизациялоодо изилдөөнүн жыйынтыктары жана иштелип чыккан сунуштары өлкө боюнча колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого алып чыга турган диссертациянын негизги жоболору:

1. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумуна таасир этүүчү фактору болуп өспүрүмдөрдүн социалдашуусунун негизги институттары - үй-бүлө, мектеп, эс алуу чөйрөсү, эмгек дүйнөсү бүгүнкү күндө кризиске кептелгенин көрсөттү. Алардын таасиринин дал келбестиги өспүрүмдүн жеке мүнөзүнө карама-каршы талаптардын коюлушуна алып келет, алар өспүрүм мезгилинин өткөөл мүнөзүнө үстөмдүк кылып, өспүрүмгө коомдун нормаларын жана талаптарын өздөштүрүүнү кыйындатат. Айрыкча, жүрүм-турумдун делинквенттик жана криминалдык моделдерин өспүрүм чөйрөсүнө которгон ММКнын натыйжасыз таасирин белгилеп кетүү керек.

2. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн укук бузууларына байланыштуу социалдык көзөмөл калыбына келтирүүчү сот адилеттигинин артыкчылыктарына негизделиши керек, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн

тарбиялоо технологияларын колдонуу аркылуу. Коомдук көзөмөлдүн заманбап тутуму өспүрүмдөр арасындагы укук бузуунун көрүнүшүнө коомдун катаал реакциясын жоготушу керек, натыйжада биринчи жолу кылмыш жасаган өспүрүм коомдон обочолонууга байланышкан чектөөлөргө дуушар болбогудай. Ошентип, өспүрүмдүн коомго эрте реабилитацияланышын жана реинтеграцияланышын шарттаган альтернативдүү чаралардын тутумун иштеп чыгуу зарыл. Делинквенттик жүрүм-турумдан арылууда профилактикалык чараларды өспүрүмдөргө медициналык жана психологиялык жардам көрсөтүү менен айкалыштыруу талаптандырылат.

3. Делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн санынын көбөйүшүнүн алдын алуу боюнча чараларды көрүү мамлекеттик стратегиялык көз карашты өзгөртүү менен коштолушу керек. Себеби, ички жана тышкы мигранттардын, жаш үй-бүлөлөргө коом жана мамлекет тарабынан катуу көзөмөлгө алуу, үй-бүлө институтун бекемдөө боюнча массалык маалымат каражаттары аркылуу пропагандаларды жүргүзүү, энелерди баладан ажыратпоо мыйзамдарын иштеп чыгуу керектигин аныктадык.

4. Негизги милдет - укук бузуу көрүнүштөрүнүн алдын алуу жана келип чыккан жагымсыз кесепеттерди жоюу. Кылмыштуулуктун алдын алуу ар тараптуу болушу керек, бардык профилактика субъекттеринин иш-аракеттерин координациялоо зарыл. Өспүрүмдү кылмыш жасагандыгы үчүн жазалоо үчүн санкцияларды кабыл алууда коомчулуктун ролу күчөтүлүшү керек. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуунун социалдык механизм карап чыгып, алдын алуу боюнча инспекторлордун ишин координациялоонун зарылдыгын белгилей кетүү керек; өспүрүмдөр менен иштөөчү профилактикалык иш-аракеттердин инспекторлорду туура кадрлар менен камсыз кылуу; жашы жете элек кылмышкерге таасир этүү чараларын кеңейтүү; республикалык жана аймактык деңгээлде кылмыштуулуктун алдын алуу программаларын түзүү; тийиштүү программалар үчүн жетиштүү каржылоону камсыз кылуу. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алуудагы регионалдык аспект жергиликтүү деңгээлде көрсөтүлгөн темада болгон көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (анын ичинде социалдык-экономикалык, саясий, адеп-ахлактык ж.б.) ылайыктуу чараларды көрүүгө мүмкүндүк бериши керек.

5. Азыркы учурда биздин өлкө жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девиациясынын жогорку динамикасына туш болгонун эске алып, делинквенттик жүрүм-турумдун алдын алууда чет элдик тажрыйбаны эске алуу керек, буга чейин өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун

жеңүү боюнча конкреттүү өнүгүүлөр камтылган. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алуу алкагында коомдук уюмдардын ишмердүүлүгү үчүн Глобалдык Фондон гранттарды алууга активдүү катышуу керек, кылмыштуулуктун динамикасы жогору экендигин эске алуу менен өлкөлөрдөгү кырдаалды турукташтыруу үчүн гранттарды алуу боюнча координациялык механизм бар. Жашы жете электердин делинквенттик жүрүм-турумун жеңүү үчүн жалпы жарандык коомдун катышуусу зарыл.

Изденүүчүнүн жеке салымы. 2016-жылдан баштап изденүүчүнүн демилгесинде аталган тема боюнча социологиялык изилдөөлөргө илимий анализ жасалып, 2020-жылы автор өзү тарабынан социологиялык изилдөө жүргүзгөн. Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну талаптандырды. Алсак, документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтар, тема боюнча чагылдырылган илимий эмгектер талданды. Кокустук ыкма менен 400 респондент он-лайн (интернет аркылуу-google formе программасы) тарабынан сурамжыланды. Практика жүзүндө кокустук ыкма аркылуу сурамжылоо жүргүзүүдө 400 респондент репрезентативдүүлүктү тастыктайт, себеби тандаманын бирден бир ишенимдүү түрү экени далилденген. Он-лайн сурамжылоого 14 жаштан 17 жашка чейинки өспүрүмдөр кирген. Алардын 47,4 % кыздар жана 52,6 % эркек өспүрүм курактагылар катышты. Улуту боюнча: 18 % - орустар, 26 % - өзбек улутундагылар жана 56 % - кыргыздар.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Диссертант төмөндөгүдөй эл аралык, республикалык жогорку окуу жайларында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияларга, симпозиумдарга, тегерек столдорго катышкан.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмалардагы чагылуусунун толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 12 илимий эмгекте толук чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, ар бири үч параграфтарды камтыган үч баптан, корутунду, колдонулган адабияттар жана тиркемелерден турат. Диссертациялык иштин мазмунунун көлөмү 186 бетти камтып, 19 диаграмма жана 5 таблицадан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу негизделип, максаттары менен милдеттери такталып, диссертациянын методологиялык негиздери менен принциптери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, коргоого сунуш кылынган негизги жоболору, иштин теоретикалык жана практикалык

мааниси ачылып берилет, алынган натыйжалардын апробацияланышы туурасындагы маалыматтар келтирилген.

Биринчи бап «Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери» үч бөлүктөн турат. Анда өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум маселелерине байланыштуу социология илиминин адабияттары талданган. Аларды түшүнүүдөгү негизги теориялык-методологиялык парадигмалар жана концепциялар ачып берилген.

Биринчи бөлүктө «**Делинквенттик жүрүм-турумдарды изилдөөнүн социологиялык парадигмалары**» жашы жете элек балдардын маселелери менен байланышкан негизги илимий категорияларга берилген аныктамалар, социологиялык парадигмалар жана классик-социологдордун көз караштары талданган.

Чет мамлекеттик социологдордун эмгектеринин арасында Э. Дюркгейм жана Р. Мертон эмгектеринде социалдык-позитивисттик теориялардын варианттарынын бири жана аномия түшүнүгүнө негизделген функционалисттик түшүнүк ачылган. Р.Мертондун көз карашы боюнча, делинквенттик жүрүм-турум инсан үчүн да, анын айланасындагы адамдар үчүн да иштейт, ал эми эгерде сот чечимдери терс болсо, анда адам ага «зыянга учураган» мүнөзгө ээ болот. Дж. Бекер «Делинквенттик карьера» деген түшүнүктү киргизип, жеке адам кандайча девиант болоорун, кандайдыр бир делинквенттик карьера кандайдыр бир этаптардан өткөндүгүн көрсөткөн [История буржуазной социологии XIX-начала XX вв. / И.С. Кон, Е.В. Осипова, А.Б. Гофман и др.; Отв.ред. И.С. Кон. М.: Наука, 1979. – 87-89бб.].

Мыйзамсыз жүрүм-турумдун келип чыгышынын себептери жана мүнөзү боюнча ар кандай көз караштарды аныктоого мүмкүндүк берди. Ошентип, себептер билим берүү мекемелеринин ишинин натыйжалуулугунун жетишсиздигинен, мугалимдердин жана ата-энелердин каталарынан (Пирогов Н.И., Лесгафт П.Ф., Дрил Д.А., Вельский П.Г., Бехтерев В.М., Блонский П.Р.), Жамааттык ишмердүүлүктүн бузулушунда (Макаренко А.С., Шацкий С.Т.), агрессия мүнөзүндө (Бандура А., Барон Р., Ричардсон Д., Семенюк Л.М., Слотина Т.В., Ратинов А.Р.), Инсандык аномалиялары (Гурьева В.А., Менделевич В.Д.). Үй бүлөлүк билим берүүнүн көйгөйлөрү (Ватова Л.С., Горковая И.А., Еатаев В.И., Лифанова М.В., Реан А.А.), индивидуалдык жана социалдык топтордун баалуулук-ченемдик тутумдарын бузуу менен, социалдык жана укуктук натыйжасыздыкта ченемдер (аномия теориясы) (Дюркгейм Э., Мертон Р., Парсонс Т.). Психоаналитикалык багыттын өкүлдөрү (А. Адлер, Г. Салливан, З. Фрейд, А. Фрейд, Э. Фромм, Адвокат К.) психикалык саламаттыктын аномалиясынын башка формалары - невроздор, психастения,

сексуалдык бузулуулар менен катар, мыйзамсыз жүрүм-турум деп эсептешет; социалдык терс көрүнүштөр.

Булактарды талдоо 20-кылымдын экинчи жарымында мыйзамсыз (укук бузуучу) жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн инсандыгы ата мекендик илимде өзгөчө изилдөө предмети болуп калгандыгын аныктоого мүмкүндүк берди (Бочкарева Г.Г., Кудрявцев А.Г., Фельдштейн Д.И.) [Кудрявцев, Б.С. Невоспитанный трамвай [Текст] / Б.С. Кудрявцев. - Южно-Уральское книжное издательство, 1986. – 57-61 бб.].

Кылмыштуу өспүрүмдөрдүн инсандыгынын мотивациялык чөйрөсүн изилдөөчүлөрдүн көз карашы боюнча (Бочкарева Г.Г., Кудрявцев А.Г., Кудрявцев В.Н., Цветкова Р.И.), кылмыштуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн мотивациялык чөйрөсү татаал иерархиялык түзүлүш катары аныкталган. Көбүнчө аң-сезимсиз, анын ичинде көз карандылык мотивдери, маани-семантикалык деңгээлдеги деформацияланган жеке формациялар, көз карандылыктар, туруксуз эмоционалдык процесстер кирет. Бул ар кандай деструктивдүү стимулдардын тутуму (адаттык мотивдер, жөнөкөй муктаждыктар, адеп-ахлак баалуулуктарын бурмаланган кабыл алуу, коомго жат мамилелер, эмоционалдык туруксуздук. Өспүрүмдөрдүн адепсиз аракеттери көбүнчө ситуациялык-импульсивдүү же аффективдүү мотивдер менен жүргүзүлөт (Гурьева В.А., Мендельевич В.Д.).

Бүгүнкү күндө, делинквенттик жүрүм-туруму жеке адам менен коомдун ортосундагы жекече таламдар менен коомдук кызыкчылыктардын ортосундагы конфликтке айланган. Өспүрүмдүн кылмыштуулугу көбүнчө инсанды өнүктүрүүнүн кыйратуучу факторлору менен аныкталат, мисалы, баланын назик камкордугуна жана ата-энесинин мээримине муктаждыгы; үй-бүлөдөгү физикалык же психологиялык зомбулук; курч психотраума (оору, жакындарынан айрылуу, ата-энесинин ажырашуусу); ата-энелердин талаптагыдай так эместиги, балага коюлган талаптардын дал келбестиги, ошонун кесепетинен өспүрүмдөр жүрүм-турум нормаларын так түшүнө алышпайт; өспүрүмдүн үй-бүлөдө же топтогу жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүү жолу менен ассимиляциясы.

Ошентип, делинквенттик жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдө инсандык өнүгүү көйгөйлөрүнүн ар кандай аспектилеринин жарыкка чыгышына карабастан, мындай жүрүм-турумдун алдын-алуу боюнча концептуалдык мамиле жок, өспүрүмдөрдүн инсандык касиеттерин оңдоо мүмкүнчүлүгүнө психологиялык-педагогикалык мамилелер толук иштелип чыккан эмес.

Экинчи бөлүк **«Укук бузууларды жөнгө салууда социалдык көзөмөлдүн ролу»** деп аталып, социалдык көзөмөлдүн төмөндүгүнөн укук бузуулардын санын өсүшүнүн бирден-бир фактору катары каралган.

Укук бузуу жүрүм-турумун мамлекеттин социалдык-экономикалык балансынын бузулушунун интенсивдүүлүгүнүн индикатору катары кароодо, аны социалдык туруктуулуктун барометрине салыштырууга болот. Мындай мамиле кылмыштуулукту коомдун дестабилизациясынын мүнөзү катары аныктайт, андагы моралдык абал жана социалдык көрүнүш катары көрүнөт.

Кандай гана социалдык институт болбосун, ал социалдык талаптарды аткаруу үчүн пайда болот жана милдеттендирилет. Азыркы коомго жооп бере турган социалдык институттарсыз өнүгүү мүмкүн эмес. Институциялаштыруу – бул коомдун талаптарын канааттандыруу максатында социалдык ченемдерди, эрежелерди, статусун жана ордун бир калыпка салат.

Социалдык нормалар - бул тийиштүү жүрүм-турумдун талаптары, көрсөтмөлөрү жана күтүүлөрү. Социалдык нормалардын пайда болушу жана иштеши, алардын коомдун коомдук-саясий уюмундагы орду коомдорду жана мамилелерди тартипке салуунун объективдүү муктаждыгы менен аныкталат.

Социалдык ченемдер адамдардын жүрүм-турумун буйрук кылып, мамилелердин ар түрдүү түрлөрүн жөнгө салат. Алар белгилүү бир ченемдердин иерархиясында калыптанып, социалдык маанисине жараша бөлүштүрүлөт. Биринчиден, алар социалдык интеграцияга көмөктөшөт. Экинчиден, алар индивидуалдык ролдорду аткарган индивиддер жана социалдык топтор үчүн өзүнчө жүрүм-турум стадияларын түзүшөт. Үчүнчүдөн, алар делинквенттик жүрүм-турумду башкарууга жардам берет. Төртүнчүдөн, алар коомдун туруктуулугун камсыз кылат. Коомдук жүрүм-турумду жөнгө салуу мүнөзү боюнча, ченемдер - күтүүлөр жана ченемдер - эрежелер айырмаланат. Алардын биринчиси социалдык жактан бекитилген жүрүм-турумдун чектерин гана сүрөттөйт [Durkheim E. Method of sociology. On the division of public labor. M., 1991. – 123-127 бб.].

Кыргызстанда болуп өткөн социалдык өзгөрүүлөр жакырчылык, кылмыштуулук, улуттар аралык жаңжалдар, жумушсуздук жана башка терс социалдык факторлор сыяктуу социалдык көйгөйлөрдүн курчушуна алып келди. Бүгүнкү коомдун өзгөрүшү биздин өлкөдө ар кандай түрдөгү делинквенттик жүрүм-турумдун пайда болушун алдын-ала аныктады. Делинквенттик жүрүм-турум белгилүү бир жамаатта социалдык жүрүм-турумдун ченемдерине карама-каршы келген аракеттерди жасоо катары каралат. Делинквенттик жүрүм-турум жөнүндө сөз болгондо, изилдөөчүлөр дал келген түшүнүк деп эсептеген делинквенттик жүрүм-турумду көп колдонушат. Ошентип, делинквенттик жүрүм-турум индивидди адамдардын тобунда (девианттар жана кылмышкерлер) же коомдогу бөлүнүп чыгуунун

формасы болуп саналат, бул коомдун учурдагы күтүүлөрүнө, моралдык жана укуктук талаптарына шайкеш келбестигин айгинелейт.

Үчүнчү бөлүк «**Делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн чечүү технологиялары**» негизинен делинквенттик жүрүм-турумдагы жашы жете элек балдардын саны өсүүдө. Алардын көйгөйлөрүн чечүүдө колдонулуучу технологиялар каралган.

Социалдык кырсык үй-бүлөнүн кыйрашы жана туугандык байланыштын бузулушу, кароосуз калгандык балдардын тилемчилиги, аларды коомдук жүрүм-турумга каршы укук бузуулар, ичкилик жана наркомания.

Эрте социалдык дезадаптация эмгектене албаган, үй-бүлө түзө албаган муундун түзүлүшүнө алып келет.

Кароосуз калган жана үйү жок балдардын санынын өсүшүнө таасир эткен кийинки социалдык - экономикалык саясий жана руханий - адептүүлүк факторлордун таасирин бир нече типтерди бөлүүгө болот:

- коомдук ашыкча коммерциализацияланышына: толук социалдык институттардын кыйрашы, мурун балалыкка иштеген социалдык - экономикалык үй-бүлөнүн кызмат аткаруусунун шарттары;

- экономика адептүүлүк абалынын ордугу: азыркы учурдагы көпчүлүк үй- бүлөнүн абалы ошол кырдаалда калгандыгы коомдун криминалдашуусу, өсүп келе жаткан күчтөрдүн таасири.

- билим берүүнүн жана адилеттүү айлык акынын кадыр баркынын жоголушу. Бул жана башка факторлору жашоодогу баалуулуктардын кайра бааланышына жаңы идеалдын пайда болушу жаңы орус идеалына, көптөгөн кирешелердин бар болушу, бирок көпчүлүк учурда билимдин жоктугу, социалдык жактан туура келбеген ыкма менен байлык топтоосу. Бул өспүрүмдун эч кандай күч жумшабастан ийгиликке жетүүнү каалоосуна алып келет.

Учурда кыргыз коомчулугунда жаңы башталгычтар бар, алар четке кагуунун экстремалдык түрлөрүнүн – делинквенттик жүрүм-турумдун өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет. Рынок мамилелери коомдо мурда белгисиз болгон көйгөйлөрдүн татаалдыгын жаратты. Саясий чечимдер социалдык жактан эсептелген эмес жана алардын, биринчи кезекте, экономикалык саясат жаатында, кыргыз үй-бүлөлөрүнүн олуттуу бөлүгүнүн материалдык абалына таасир эткен - тез социалдык стратификация процесси башталган.

Натыйжада, өлкөдөгү экономикалык кризис, жакырчылыктын өсүшү, каатчылыктагы үй-бүлөлөрдүн саны, алкоголизм көйгөйү бар үй-бүлөлөр, зордук-зомбулуктун көрүнүштөрү, асоциалдык жашоо образы, инсандар аралык мамилелердеги чыр-чатактар, өспүрүмдөрдүн кайдыгерлиги,

кылмыштуулук жана башка социалдык көйгөйлөр өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жана өспүрүмдөрдүн социалдык өз ара мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилденүүдө.

Экинчи бапта **«Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын алдын алуудагы изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары»** деп аталып, үч бөлүктү камтыйт.

Изилдөөнүн объектиси өспүрүм курактагы 14 жаштан баштап 17 жашка чейинки балдар. **Изилдөөнүн предмети** өспүрүм курактагы балдардын делинквенттик жүрүм-турумдарынын көйгөйлөрү.

Биринчи бөлүк **«Социалдык институттардын өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына тийгизген таасирин изилдөө методологиясы»** делинквенттик жүрүм-турумга үй-бүлө институтунун тийгизген таасиринин себептери каралган.

Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-туруму үй-бүлөлүк себептер менен байланыштуу балдарды жана ата-энелерди бузуу (эмоционалдык муздактык, баш тартуу, авторитаризм, супер контроль, гипо- же гиперпопия) жана аралаш никелер; катаал мамиле, үй-бүлөдөгү зомбулук, кемсинтүү, көңүл коштук, көңүл коштук; үй-бүлөнүн социалдык абалынын төмөндүгү; чоң өзгөрүүлөр же стресс.

Изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай, Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүшүнө таасир этүүчү негизги себептердин биринчи сабын ата-энелер тарабынан жоопкерчиликтин жоктугун (22,7 %) белгилешти. Кыргызстандагы болуп жаткан миграция процесси өсүлүп жетилген өспүрүмдөргө да чон таасирин тийгизген, 20,4 % респонденттер белгилегендей, баланы ата-энеден ажыратуунун бирден-бир себеби болуп калууда. Социалдык-экономикалык кыйын акыбал үй-бүлөдөгү турак жайдын октугу үй-бүлө мүчөлөрүнүн бөлүнүшүнө түрткү берген (17,3 %).

Ажырашуу – 9,5 %, бактысыз үй-бүлөө (7,9 %) жана ата-энесинин туура эмес мамилеси (15,8 %) бирден бир себеп болуп калууда. Такай болуп турган үй-бүлөдөгү жаңжалдар алдында жашаган балдарда ар кандай жаш курагында баш мээнин өнүгүүсүнүн бузулушу, уйкунун бузулушу, тынчсыздануу, депрессия, жүрүм-турумундагы көйгөлөр сыяктуу олуттуу маселелер пайда болгон.

Ата-энелер өспүрүмдөрдү тарбиялоодо туш болгон көйгөйлөрдүн негизгиси катарында 31,8 % - респонденттер балдарга болгон көңүл буруунун аздыгы болуп саналат. 26,4 % - ата-энелер балдарды тарбиялоодогу туура ыкманы тандаганды билбегендиктен, пикир келишпестиктер көп болот. Азыркы замандын талабына шартташтырылган

интернеттин эркиндиги менен тарбияланып жатат - 12,8 %. Андан тышкары балага болгон чоң үмүт – 8,1 % ата-эне менен баланын ортосундагы мамилеге чыңалууну жаратат.

«Эгер сиз өзүңүз чече албаган көйгөйлөргө туш болсоңуз, кимден жардам жана кеңеш сурайт элеңиз?» - деген суроого респонденттердин: 58,3 % - «ата-энеме»; 33,3 % - мен өзүм чечем; 8,3 % - жооп берүүдө кыйналган.

Эмне үчүн башка социалдык институттарга кайрылбагандыгын, аларга ишенимдин жоктугу жана андай институттар тууралуу кабары жоктугун билдиришти. Ал институттун катарына: мектеп психологу, социалдык педагог, класс жетекчиси, өспүрүмдөр менен иштеген инспектор жана дарыгер. Демек, Кыргызстанда бул институттар балдарды, өспүрүмдөрдү тарбиялоодо эч кандай натыйжалуу иш чараларды алып барбагандыгынан кабар берет.

Гистограмма – 2.1.

Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүшүнө таасир этүүчү негизги себептер (процент менен)

Балага тарбия берүү бир катар маанилүү талаптарды эске алуу менен курулушу керек:

- биринчиден, чоңдор баланын жанында эмоционалдуу болуп, анын кабыл алуу объектиси боло турган бардык нерсеге өз мамилесин так, так, айкын билдириши керек. Бул ар бир адам үчүн зарыл болгон айлана-чөйрөнү баалоо тутумун калыптандыруу үчүн керек.

- экинчиден, чоңдор бала менен мүмкүн болушунча эркелешип керек, анткени бул анын акыл-эсинин өнүгүшүнө түрткү берет, ошондой эле өзүнө-өзү ишеничти, коопсуздук сезимин.

- үчүнчүдөн, чоңдордун балага болгон талаптары туруктуу болушу керек жана анын чыныгы мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен курулушу керек. Бул белгиленген кырдаал боюнча эмес, туруктуу туруктуу баалоонун

негизинде иш-аракет жөндөмүн өркүндөтүү үчүн эркти жана башка маанилүү сапаттарды калыптандыруу үчүн зарыл.

- төртүнчүдөн, балага жооптуу иш-аракеттерди баалоодо тажрыйба топтоого мүмкүнчүлүк берүү керек; эгерде ал туура эмес иш-аракет кылса дагы, сиз ага планды толтуруп, иш-аракеттерди жана анын жыйынтыгын жалпысынан баалоого жардам бериңиз, жана жолдо артка тартпаңыз, анткени андай учурда ал өзүн-өзү сыйлоо тажрыйбасын жетиштүү деңгээлде топтой албайт жана андан тышкары, импульсивдүү түрткү болуп калат.

Экинчи бөлүк **«Укук бузууларды жөнгө салууда профилактика ыкмасы»** делинквенттик жүрүм-турумду алдын алуудагы маселелер көтөрүлгөн.

2018-жылы Кыргыз Республиканын прокуратурасы тарабынан жашы жете электер жөнүндө мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө менен жүргүзүлгөн текшерүүлөрдүн натыйжасында 9331 мыйзам бузуулар аныкталды, алар үчүн 992 сунуш жана мыйзам бузууларды четтетүү боюнча 330 буйрук чыгарылды, 59 акт протест келтирилди, 95 кызмат адамына эскертүү берилди, 35 административдик иш козголду. Жашы жете электердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча 33 кылмыш иши, 85 доо коюлган. Актылар боюнча 35 кызмат адамы административдик, дисциплинардык жоопкерчиликке тартылышты - 1804 адам.

Ошол эле учурда, үй-бүлөлүк зордук-зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө жана жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын алдын алуу боюнча прокуратура тарабынан 982 мыйзам бузуу фактылары аныкталды, алар үчүн 555 прокурордук чара көрүү актысы киргизилип, жыйынтыгында 6 кызмат адамы административдик жоопкерчиликке, тартиптик жоопкерчиликке тартылышты - 581 адам.

2017-жылга салыштырмалуу, 2018-жылы бул багытта киргизилген прокурорлордун иш-аракеттеринин саны 7% га, ал эми жоопко тартылгандардын саны 29% га көбөйгөн.

Бирок, аткаруу бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көрүлүп жаткан чараларга карабастан, 2016-жылдан бери өспүрүмдөргө карата жасалган кылмыштардын саны боюнча дагы, ошондой эле жашы жете электер тарабынан жасалган кылмыштар боюнча дагы терс өсүш тенденциясы сакталып калууда.

Ошентип, республикада 2018-жылы жашы жете электерге каршы жасалган 1368 кылмыш катталса, 2017-жылы - 1107 жана 2016-жылы - 862. Көрүнүп тургандай, 2017-жылы кылмыштардын саны 28,4% га, ал эми 2018-жыл 23,5% га.

Ошол эле учурда, аймактар боюнча 2018-жылы жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштардын санынын эң чоң өсүшү Бишкек шаарында 61,9% га, Талас облусунда 60% га жана Ош облусунда 43,7% га катталды. Кылмыштардын санынын төмөндөшү Нарын облусунда 65,7% га, Жалал-Абад облусунда 20% га жана Чүй облусунда 7,5% га төмөндөгөн.

Жашы жете электер тарабынан жасалган кылмыштар үчүн Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик ишканасы БПСУнун маалыматы боюнча, республикада 2018-жылы жашы жете электер тарабынан жасалган 1527 кылмыш, 2017-жылы 878 жана 2016-жылы 829 кылмыш катталган. Көрүнүп тургандай, 2017-жылы кылмыштардын саны 5,9% га, ал эми 2018-жылы 73кө же 9 % көбөйгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, жарандардын коопсуздугу жана Кыргыз Республикасынын сот жана укук коргоо органдарынын тутуму менен өз ара аракеттенүү боюнча комиссиясы ар кандай бөлүмдөргө сунуштарды даярдоону жана кыйын өспүрүмдөр менен иштөөнүн алдын алуу боюнча ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууну тапшыруу өтүнүчү менен Коопсуздук Кеңешине жөнөтүлүүчү сунуштарды даярдайт.

Үчүнчү бөлүк **«Өспүрүмдөрдүн арасында укук бузууларды алдын алуу боюнча социалдык ыкмалар»** социалдык механизмдер тууралуу талдоолор жүргүзүлгөн.

Заманбап билим берүү практикасында мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракети үч деңгээлде жүзөгө ашырылат:

- кызматташуу - жогорку аң-сезимдүүлүк, ата-энелерди жана мугалимдерди адамдар аралык өз ара аракеттенүүгө тартуу, субъекттердин процесстин өзүнөн жана анын натыйжаларынан канааттануу;

- тирешүү - бул процесстин өзүнөн, ошондой эле ата-энелердин жана мугалимдердин натыйжалуулугунан кабардар болуу деңгээли, адамдар аралык өз ара аракеттенүү жана канааттануу деңгээлиндеги олуттуу дал келбөөчүлүк;

- пассивдүүлүк - аң-сезимдин төмөн деңгээли, инсандар аралык өз ара аракеттенүүгө катышуу жана субъекттердин канааттануусу.

Мындан тышкары, карама-каршылык жана пассивдүүлүк деңгээлинде мугалимдер менен ата-энелер ортосундагы өз ара аракеттенүү кыйла татаалдашат же иш жүзүндө жокко эсе.

Ошол эле учурда, жашы жете электерди социалдык көзөмөлдүн элементи катары эрте криминалдаштыруунун алдын алуу тутуму натыйжалуу иштейт, эгерде: 1) ар бир предметтин функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен профилактикалык иштин мазмунун жана чектерин так аныктаса; 2) бардык алдын алуу иш-аракеттеринин объектилери камтылат жана алардын өзгөчөлүктөрү эске алынат; 3)

профилактикалык иш-чараларды башкаруу, контролдоо жана координациялоо механизмдин иштеп чыккан.

Ошентип, өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-туруму өз ара таасир этүүчү факторлорго байланыштуу татаал мүнөзгө ээ. Алардын ичинен эн маанилүүлөрү:

- Биологиялык факторлор - бул баланын денесинин жагымсыз физиологиялык же анатомиялык өзгөчөлүктөрү (акыл-эс өнүгүүсүнүн бузулушу, угуу жана көрүү кемтиги, нерв системасынын бузулушу, дене кемтиги, сүйлөө кемтиги ж.б.)

- Психологиялык факторлор - бул психопатология же мүнөздүн акцентуациясы. Бул четтөөлөр нерв системасынын дүүлүгүүсүн жогорулатуучу жана өспүрүмдүн адекваттуу эмес реакциясын жаратуучу нервдик-психикалык ооруларда, психопатияда, неврастенияда, чек арадагы мамлекеттерде байкалат.

Ошентип, делинквенттик жүрүм-турум баланын же аларда болгон өспүрүмдөрдүн тобунун аномалдуу шарттарына кадимки реакция катары көрүнөт жана ошол эле учурда башка социалдык алгылыктуу байланыш ыкмалары пайда болгондо, коом менен байланышуу тили катары чарчаган же жеткиликсиз.

Үчүнчү бап **«Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумду алдын алуудагы приоритеттүү багыттар»** деп аталып, үч бөлүктү камтыйт. Биринчи бөлүк **«Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун негизги белгилери»** Кыргызстанда өспүрүмдөр арасында кылмыштуулуктун белгилери талдоого алынган.

Заманбап адабияттарда жана расмий документтерде өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук түшүнүгү 14 жаштан 17 жашка чейинки курактык топту камтыйт. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмышты атайын категорияга бөлүштүрүү учурдагы мыйзам ченемдеринин негизинде аныкталат, ага ылайык, бойго жетүү курагы 18 жаштан, ал эми кылмыш жоопкерчилиги 14 жаштан башталат. Ошентип, ушул курактык топтогу адамдар конкреттүү социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча дагы, өзгөчө укуктук статусу боюнча дагы айырмаланган өз алдынча категорияны түзөт.

Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун өзгөчө белгилери Ички иштер министрлигинин статистикасы менен тастыкталат. Ошентип, изилдөөнүн маалыматтары боюнча, кылмыш жасаган өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук 26,3%, алкогольдук жана баңги мас абалында кылмыштарды жасоо - 14,9%, топтук кылмыштарды жасоо - 44,2%. Акыркы факты, кылмыштуу топко барган жашы жете элек өспүрүмдөрдүн

социалдык психологиясынын топтуулукка байланышкан өзгөчө маанисин тастыктайт.

Таблица – 3.1 – Өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз деп эсептелген жүрүм-турумдарынын себептери

№	Көрсөткүч	Хи – квадрат	Рейтинг
1.	стресстик жашоо кырдаалдары	2778,429	1
2.	үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал	1355,299	2
3.	дүүлүгүүнүн жогорулашы, өзүн өзү башкара албоо	164,425	3
4.	жашоонуздагы социалдык-экономикалык кырдаал курч (коопсуздуктун начардыгы, ата-энелердин жумушсуздугу ж.б.)	156,499	4
5.	ата-энелердин татаал педагогикалык кырдаалдарды жеңүү боюнча билимдеринин жетишсиздиги	122,432	5
6.	массалык маалымат каражаттары аркылуу алынган зомбулуктун, ырайымсыздыктын, жазасыздыктын мисалдары	96,680	6
7.	ата-энелер менен болгон чыр-чатактар	81,983	7
8.	көз карандысыздыкка жана көз карандысыздыкка умтулуу	76,048	8
9.	өспүрүмдүн жөндөмүнө башкалардын терс мамилеси	71,239	9
10.	ашыкча ишеним (туура эмес жолго түшүү)	66,936	10
11.	улуу муундун өспүрүмдөрдүн кыйынчылыктарын түшүнбөгөндүгү	55,364	11
12.	күчтүү таасирлерди алууну каалоо	47,466	12
13.	баланын өзүнө ишенбестиги	44,000	13
14.	академиялык артта калуу	43,986	14
15.	теңтуштар тарабынан көңүл коштук	43,318	15
16.	ата-энелердин ашыкча жумушка орношуусу	41,455	16
17.	кандайдыр бир оору	36,636	17

Ата-энеңиз Сизди тарбиялоодо урушуу ыкмасын колдонобу деген пикирге 73,4 % «ооба» жана 26,6 % «жок» деген пикирде.

Алар урушуу методдорун колдонуу менен тарбияласа, канчалык адилеттүү экендигин респонденттердин 17,4 % - демек татыктуумун деген көз карашта болсо, 22,0 % - адилеттүү дешкен. Ал эми, 34,8 % - көпчүлүк

учурда адилеттүү эмес, маанайы начар абалда түшүнбөстүктөн уруша берерин билдиришти.

Коомдун бир абалынан экинчисине өтүү мезгилиндеги делинквенттик жүрүм-турумду изилдөө маселеси өтө актуалдуу болуп саналат, анткени ал коомдун бардык катмарларына таасирин тийгизип, негизинен маргиналдык катмарлардын жүрүм-турум формасы болбой калат жана адамдардын жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө олуттуу таасирин тийгизет.

Экинчи бөлүм «**Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумунун формалары жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрү**» деп аталып, социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынан келип чыккан негизги белгилер жана багыттар көрсөтүлгөн.

Делинквенттик жүрүм-турум, массалык, социалдык көрүнүш катары каралып, коомдо болуп жаткан ар кандай экономикалык, социалдык, саясий, руханий процесстер менен тыгыз байланышта. Айрым учурларда коомдук процесстер коомго каршы жүрүм-турумдун айрым түрлөрүнүн пайда болушунун, кеңейишинин же жок болушунун себептери болсо, кээ бирлеринде кесепеттери катары иш алып барат. Кээде бул өз ара байланыштар ушунчалык жакын болгондуктан, коомдук жашоодогу айрым өзгөрүүлөр делинквенттик жүрүм-турумдун себеби же кесепетиби же алардын ажырагыс бөлүгү деп айтуу кыйын. Кандай болгон күндө дагы, аларды коомдун жашоосунун делинквенттик жүрүм-турумга түздөн-түз байланыштуу компоненттери катары кароого болот.

Таблица – 3.2 – Делинквенттик жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрү (үчтөн кем эмес жооп)

№	Көрсөткүч	Процент
1.	мушташуу, денеге залал келтирүү	83,2 %
2.	уурдоо	75,0 %
3.	баңги затын колдонуу	69,4 %
4.	бейбаштык	62,8 %
5.	спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу	58,4 %
6.	үйдөн качуу	56,2 %
7.	мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу)	47,3 %
8.	тамеки тартуу	23,8 %
9.	окууга терс мамиле	15,6 %
10.	«чагымчыл» кийимдерди, зергер буюмдарын, чач жасалгаларын кийүү	14,6 %
11.	оройлук, орой сөздөр	12,5 %
12.	башкаларды кемсинтүү	8,3 %

13.	баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сыңдоо	6,7 %
-----	---------------------------------	-------

Рейддик иш-чара базарларда, техникалык тейлөө станцияларында, унаа жуучу жайларда өткөрүлүп турат. Рейддин жыйынтыгында, текшерүү учурунда ата-энелерине жардам берип жүргөн жашы жете элек иштеген балдар аныкталып. Рейддин алкагында жумуш берүүчүлөр, ата-энелер жана жашы жете электер менен 14 жашка чейин иштөөгө жол берилбестиги жөнүндө түшүндүрүү иштери жүргүзүлөт. Бардык жашы жете элек өспүрүмдөр үчүн тиешелүү документтер түзүлүп, жашаган жерине кошумча иликтөө үчүн жөнөтүлүп турат.

Кыргызстандын аймактарында жашы жете электер иштери боюнча бир инспекторго 7-8 миң адам жана 8-10 мектеп туура келет.

“Кыргызстанда өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын алдын-алуудагы приоритеттик багыттар” – деп аталган үчүнчү бөлүктө, бүгүнкү күндө балдардын проблемалары приоритеттүү маселе катары каралып, коомдун көйгөйүнө айланууда.

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, 16 % - респондент бош убактысын үй-бүлө менен өткөрүүнү жактырышпайт. Себеби, 42,9 % - өспүрүмдөр өздөрүн үй-бүлөсүндө жакшы сезишпейт, дискомфорт абалда экендигин билдиришти. Ал эми 84,0 % сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр «бош убактысын үй-бүлө менен өткөрүүнү» каалашат.

Ата-энесине көйгөйлүү окуяларын айта албоонун себептерине:

- ата-энесине ишенишпейт – 4,6 %;
- ата-энем менен түшүнбөйт – 18,9 %;
- эч кимге айтпай, баарын өзүмө сактайм – 51,7 %;
- досторума айтам – 14,3 %.

Сурамжылоого катышкандардын баардыгы клубдарга, дискотейкага барышпайт, 40,1 % респондент бош убактыларын интернет менен өткөрүшөт. Респонденттердин 28,60 % басып, сейилдөө менен өткөрүшсө, спорт менен машыккандар – 17,0 %, бош убактысында адабият, китеп окугандар – 14,3 %.

Заманбап шарттарда бош убакытты сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу коом үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени дал ушул мезгилде адам өзүнүн физикалык жана психикалык күчүн калыбына келтирет, бул анын ишинин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына, үй-бүлөдө жагымдуу климаттын түзүлүшүнө, эмгек жамаатында жана коомдо ийгиликтүү адаптациялануусуна шарт түзөт.

Делинквенттик инсандык жүрүм-турумдун бир түрү катары делинквенттик жүрүм-турум бир катар өзгөчөлүктөргө ээ:

- биринчиден, бул индивидуалдуу инсандык жүрүм-турумдун эң аз аныкталган түрлөрүнүн бири;

- экинчиден, делинквенттик жүрүм-турум негизинен укуктук ченемдер - мыйзамдар, жоболор, тартип эрежелери менен жөнгө салынат;

- үчүнчүдөн, мыйзамсыз жүрүм-турум четтөөнүн эң коркунучтуу түрлөрүнүн бири деп таанылат, анткени ал коомдук түзүлүштүн негиздерине - коомдук тартипке коркунуч келтирет;

- төртүнчүдөн, жеке адамдын мындай жүрүм-туруму ар кандай коомдо жигердүү айыпталып, жазаланат;

- Бешинчиден, мыйзамсыз жүрүм-турум өзүнүн маңызы боюнча жеке адам менен коомдун ортосунда - жеке умтулуулар менен коомдук кызыкчылыктардын ортосунда карама-каршылыктын болушун билдириши маанилүү

Ошентип, биз коомдук тартип жалпы мамлекеттин жана ар бир адамдын өзүнчө өнүгүшүндө маанилүү роль ойногондуктан, көпчүлүк коомдук илимдерди изилдөө үчүн укук бузуучунун жүрүм-турумун изилдөө көйгөйү негизги орунду ээлейт деген тыянак чыгарсак болот. Бул көйгөй өзгөчө тобокелдик тобуна кирген өспүрүмдөрдү изилдөөдө өзгөчө маанилүү.

ЖЫЙЫНТЫКТОО

Жыйынтыктап айтканда кыргыз балдарын начар ден-соолуктан жана оору-сыркоодон арылтып аларды өтө кедейликке кабылбоого жардам берип, мектепке барбай калышын токтотуп жана алардын эмгегин пайдаланууну кыскартуу менен турмушун жакшыртуу зарыл. Саясат жана атайын программанын деңгээлинде балдар үчүн прогресске жетишүүнүн башка мүмкүнчүлүгү социалдык жетимдерди кыскартуунун улуттук стратегиясында жатат.

Биз жашы жете элек кылмышкерлер тарбияланып жаткан үй-бүлөлөрдүн иш жүзүндө эң көп кездешкен эки түрүн аныктадык:

- ата-энелер коомго жат жүрүм-турумдун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн жана алардын балдарында чагылдырылышына өбөлгө түзгөн үй-бүлөлөр;

- бала ата-энесинен алыстап кеткен чыр-чатактар жана педагогикалык жактан бай эмес үй-бүлөлөр.

Практикада, жашы жете элек кылмышкерлер менен иштөөдө эки ыкма күчөдү: кылмыш жасаган өспүрүм же эркинен ажыратылып, тарбиялоо колониясына жөнөтүлөт, же эгерде ал анча оор эмес кылмыш жасаган болсо, анда ал шарттуу түрдө соттолуп, жашы жете электер менен иштөө бөлүмүндө каттоодо турат.

Биринчи учурда, өспүрүм кылмыштуу субмаданияттын нормаларын өздөштүрөт жана делинквенттик карьеранын жаңы баскычына өтөт.

Экинчи учурда, туура коррекциялык иш жок болгондо жана жакынкы чөйрөдө факторлордун терс таасири уланып жаткан учурда, укук бузуу жүрүм-туруму консолидацияланып, андан кийин кайрадан башталат. Кыйынчылыктарды жеңүү механизмдин институционалдаштыруунун негизги көйгөйлөрү учурдагы мыйзамдардагы кемчиликтер, укук бузган өспүрүмдөр менен иш алып барган адистердин иш-аракеттеринин чачырандылыгы.

Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алуудагы регионалдык аспект жергиликтүү деңгээлде көрсөтүлгөн темада болгон көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (анын ичинде социалдык-экономикалык, саясий, адеп-ахлактык ж.б.) ылайыктуу чараларды көрүүгө мүмкүндүк бериши керек:

1. Жашы жете электердин делинквенттик жүрүм-турумунун патологиялык формаларынын терс динамикасын өзгөртүү коомдо жөнгө салынган мамилелердин туруктуулугу менен гана мүмкүн болот. Жаш муундардын кадимки физикалык, адеп-ахлактык жана руханий өнүгүүсүнө өзгөчө басым жасала турган саясатты жүргүзүү керек. Жаштар саясатынын негизги артыкчылыктарын көрсөткөн тийиштүү ченемдик актыны кабыл алуу керек. Ар бир өспүрүм үчүн ишенимдүү психологиялык коргоону түзүү, аны коомдук жактырылган иш-чараларга кошуу, анын укуктук жана психологиялык компетенттүүлүгүн жогорулатуу керек. Мамлекет өз кезегинде өспүрүмдөрдү кылмыштуу кол салуудан коргоп, өспүрүмдөрдүн ден-соолугун коргоону камсыз кылышы керек.

2. Коомдук баалуу салттарды калыптандыруу, адамдар аралык мамилелерди гумандаштыруу керек. Буга жашы жете элек балдарды социалдаштыруунун негизги институттары көмөктөшүшү. Өспүрүмдүн кылмыштуу топко катышуусунун терс кесепеттерин жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу көрсөтүү, кылмыштуу кожоюндардын башын кетирүү, кылмыш-жаза мыйзамдарынын каада-салттарын жана ченемдерин өспүрүмдөргө эркин өткөрүп берүү үчүн тоскоолдуктарды түзүү зарыл. Массалык маалымат каражаттарындагы демонстрацияны зомбулук, агрессиянын ырайымсыз маалыматтарды чектөө.

3. Жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан делинквенттик көрүнүштөрдүн жашаруусуна байланыштуу, келечекте өспүрүмдөрдүн делинквенттик көрүнүштөрүнө бөгөт коюу максатында, 11-12 жаштагы өспүрүмдөргө жекече профилактикага өзгөчө басым жасоо керек. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн укук бузуулары жана укук бузуулары, баңгилик жана башка коомго каршы көрүнүштөргө каршы туруунун бирдиктүү тутумун түзүү. Натыйжалуу профилактикалык иш-чара мектепке себепсиз барбаган, алкогольдук ичимдиктерди, баңги заттарды колдонгон өспүрүмдөрдүн ата-энелерине карата административдик жоопкерчиликти

киргизүү керек. Деформациянын деңгээлине жараша өспүрүмдөргө карата социалдык көзөмөлдү жүргүзүү зарыл. Өспүрүмдөр жоопкерчиликти сөзсүз болорун түшүнүп, жоопкерчиликти күчөтүү чаралары алардын алгачкы кылмыштарды жасоо стадиясында кабыл алынышы керек. Психодиагностикалык борборлорду түзүү менен алар компетенттүү органдарга белгилүү бир өспүрүм үчүн эффективдүү боло турган чаралар боюнча сунуштарды берет.

4. Баңгиликтин алдын алуу үчүн, ЖОЖдорго кабыл алынганда, мектептерде баңги заттарды колдонуу боюнча милдеттүү экспертизаны киргизүү талапталдырылат. Анын үстүнө, өспүрүмдөргө баңги затын колдонуунун терсдиги жөнүндө түшүндүрүү керек, бул келечекте алардын карьерасына тоскоол болот; тактап айтканда, аларды мыйзам бузуучулар жөнүндө бирдиктүү компьютердик маалымат базасына киргизүү, бул өз кезегинде, жумушка орношууда, айдоочулук күбөлүк алууда терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

5. Кесипкөй кадрлардын жетишсиздиги жана жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмдөрүнүн материалдык-техникалык жактан начар жабдылгандыгы, жетиштүү каржылоонун жоктугу делинквенттик жүрүм-турумдун алдын алууга терс таасирин тийгизет. Мектептерде турган күзөтчүлөрдү массалык түрдө атайын курстардан окутуу зарыл.

Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун профилактикалык иш-аракеттеринин субъекттерин тийиштүү кадрлар менен камсыз кылуу. Кесипкөйлүктү өркүндөтүүнүн алкагында кесиптик ар-намыс кодекстерин иштеп чыгуу, кызматкерлер ээ болууга тийиш болгон көндүмдөрдүн толук тизмесин камтыган квалификациялык мүнөздөмөлөрдү (профессограммалар) иштеп чыгуу жана киргизүү зарыл (анын ичинде жашы жете электердин психологиясы, алардын өнүгүү өзгөчөлүктөрү, педагогикасы ж.б.).

Диссертациялык иштин негизги жоболору, натыйжалары автордун төмөнкү макалаларында жарыяланган:

1. Каримова, К. Формирование социальной компетентности в процессе саморегуляции подростков [Текст] / К.Каримова // Colloquium-journal – 2019. – № 5-3 (29). – С. 59-60.

2. Каримова, К. Развитие волонтерства в школах как основа профориентации по специальности "социальная работа" [Текст] / К. Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета – 2017. – № 3 (41). – С. 69-71.

3. Каримова, К. Комплексная работа в профилактике делинквентного поведения подростков [Текст] / К. Каримова // Известия Вузов Кыргызстана – 2016. – выпуск 12. – С. 196-199.
4. Каримова, К. Социальная работа с молодыми выпускниками детских домов [Текст] / К. Каримова // Молодой ученый. – Казань, 2017. – № 2 (136). – С. 678-680.
5. Каримова, К. Патернализм как основной фактор в развитии у подростков иждивенческих взглядов на жизнь [Текст] / К.Каримова // V Всероссийский социологический конгресс – 2016 “Социология и общество: социальное неравенство и социальная справедливость” [Электронный ресурс]. – Москва-Екатеринбург, 2016. – Режим доступа: <https://www.ssa-rss.ru/VSK-V%20Sbornik.html> – Заглавие с экрана
6. Каримова, К. Причины и проявления делинквентного поведения подростков [Текст] / К.Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2015. – № 3-4 (33-34). – С. 129-131.
7. Каримова, К. Роль и задачи общественного воспитателя в профилактике делинквентного поведения [Текст] / К.Каримова // Вестник Ошского государственного университета – 2014. – №4. – С. 151-154.
8. Каримова, К. Балдардын девианттык журум-туруму жана анын алдын алуу [Текст] / К.Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета – 2013. – № 3 (26). – С. 104-106.
9. Каримова, К. Өспүрүм балдардын социалдык-педагогикалык маселелерин жоюу боюнча борборлор [Текст] / К.Каримова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета – 2013. – №3(26). – С. 106-110.
10. Каримова, К. Адаптация и социализация социальных сирот в Кыргызстане [Текст] / К.Каримова // Society and Security Insights – 2020. – № 3. – С. 40-51.
11. Каримова, К. Трудности социализации детей-сирот в детских домах [Текст] / К.Каримова // Социальная политика и социальное партнерство – М., 2020 - № 9.- С. 73-75.
12. Каримова, К. Деятельность центра адаптации и реабилитации (ЦАРН) с отделом поддержки семьи и детей (ОПСД) [Текст] / К.Каримова // Социальная политика и социальное партнерство – М., 2020. – № 9. – С. 76-80.

Каримова Кундузхан Усоновнанын «Өспүрүмдөрдүн делинквенттүү жүрүм-туруму: социологиялык талдоо» темасында 22.00.04 - социалдык түзүлүш, социалдык институттар жана процесстер адистиги боюнча социология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: девиация, делинквент, дезадаптация, социалдык жетимдер, социализация, социалдык институттар, тарбия, үй-бүлө

Изилдөөнүн объектиси өспүрүм курактагы 14 жаштан баштап 17 жашка чейинки балдар.

Изилдөөнүн предмети өспүрүм курактагы балдардын делинквенттик жүрүм-турумдарынын көйгөйлөрү.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумдагы балдардын кыргыз коомундагы көйгөйлүү маселелерин аныктоо.

Диссертациянын методологиялык негизи – катарында диссертациялык иштин изилдөө принциптери социология илиминдеги парадигмалар, системдик талдоо аркылуу Кыргыз Республикасынын балдар үйүндөгү социалдык жетимдердин адаптация процесстери каралган. Материалдарды чогултууда даректеме, сурамжылоо, SPSS-24 программалык пакет маалыматтары колдонулган. Эмпирикалык изилдөөлөргө Кыргыз Республикасынын укук жана нормативдик актылары колдонулган. Анык маалыматтар жана иштин жыйынтыгын эмпирикалык изилдөө методологиясы камсыз кылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – Кыргызстанда өспүрүмдөр арасында орчундуу көйгөй катарында тынчсыздандырган маселенин чыгышынын негизги себептери илимий талдоого алынды. Ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдардын муктаждыгы жана андагы тарбиялоо методдору илимий изилдөөгө алынды. Девиация жана делинквенттик жүрүм-турум проблемаларын социологиялык талдоонун негизинде илимий аныктоолор берилди.

Колдонуу боюнча сунуштамалар. Изилдөөнүн жыйынтыктары делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн көтөрүүдө улуттук мыйзамдарды жазууда; Кыргыз Республикасынын социология, саясий илимдеринин тиешелүү аспектиери боюнча эмгектерди жаратууда; окуу процессинде, анын ичинде социалдык иштер боюнча сабактарды өтүүдө ж.б. багыттарда колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Каримовой Кундузхан Усоновны на тему: «Делинквентное поведение подростков: социологический анализ» представленной на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04. - социальная структура, социальные институты и процессы

Ключевые слова и термины: воспитание, делинквентность, дезадаптация, социальные сироты, социализация, социальные институты, семья.

Объект исследования подростки от 14 до 17 лет.

Предмет исследования изучения проблемы делинквентного поведения у подростков.

Цель диссертационной работы – выявление проблемных вопросов в кыргызском обществе детей с делинквентным поведением среди подростков.

Методологической основой диссертации являются принципы исследования диссертации, парадигмы социологии, процесс адаптации социальных сирот в детских домах Кыргызской Республики посредством системного анализа. Для сбора материалов использовались адрес, опрос, данные программного комплекса SPSS-24. Для эмпирического исследования использовались законы и нормативные акты Кыргызской Республики. Точные данные и результаты работы предоставила методология эмпирического исследования.

Научная новизна исследования - Научно проанализированы основные причины возникновения проблемы как серьезной проблемы среди подростков Кыргызстана. Изучены потребности детей, оставшихся без попечения родителей, и методы их воспитания. Научные определения, основанные на социологическом анализе проблем девиации и делинквентного поведения.

Рекомендации по применению. Результаты исследования помогают при написании национального законодательства проблемы подростков с делинквентным поведением; Создает работы по актуальным вопросам социологии, политологии Кыргызской Республики; в процессе обучения, в том числе общественнознания и др. направлениях можно использовать.

SUMMARY

of Kunduzhan Usonovna Karimova's dissertation on the theme: "Delinquent behavior of adolescents: a sociological analysis", presented for academic degree of Doctor of sociology on specialty 22.00.04. - Social structure, social institutions and processes.

Key words and terms: education, delinquency, maladjustment, social orphans, socialization, social institutions, family.

The object of the study is adolescents from 14 to 17 years old.

The subject of the study is to study the problem of delinquent behavior in adolescents.

The purpose of the thesis is to identify problematic issues in the Kyrgyz society of children with delinquent behavior among adolescents.

The methodological basis of the dissertation is the principles of the dissertation research, the paradigm of sociology, the process of adaptation of social orphans in orphanages of the Kyrgyz Republic through system analysis. To collect materials, the address, poll, data of the SPSS-24 software complex were used. For empirical research, the laws and regulations of the Kyrgyz Republic were used. The exact data and results of the work were provided by the methodology of empirical research.

Scientific novelty of the research - Scientifically analyzed the main causes of the problem as a serious problem among adolescents in Kyrgyzstan. The needs of children left without parental care and the methods of their upbringing have been studied. Scientific definitions based on a sociological analysis of the problems of deviation and delinquent behavior.

Recommendations for use. The results of the study help in writing national legislation on the problem of adolescents with delinquent behavior; Creates works on topical issues of sociology, political science of the Kyrgyz Republic; in the learning process, including social studies and other areas can be used.

Басууга 12.03.2021-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

«Сабаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com